विभाषासूत्रार्थविमर्शः

डा. भारती मदनमोहनः

शोधसहायिका

विद्वान् एन्. रङ्गनाथशोधसंस्थानम्

बेङ्गलूरु

'गौः' इत्यस्माच्छब्दात् सास्नादिमत्पदार्थं लोको बुध्यते । 'गवित्ययमाह' इति 'इति'शब्दसमभिव्याहारे तु सति गोशब्दस्वरूपमेवार्थं प्रत्येति । इतिशब्दस्य पदार्थविपर्यासकृत्त्वादयं व्यत्यासः । तथा च लोके अर्थप्रधानः शब्दः । तस्यैव शब्दस्य शब्दपरत्वमितिशब्दसमवधानलभ्यम्। शास्त्रे तु 'स्वं **रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा**[1]' इति पाणिनिना परिभाषणात् शब्दपरत्वमौत्सर्गिकम् । अर्थपरत्वम् इतिशब्दसमभिव्याहार रूपयत्नसाध्यम् ।

प्रकृते सूत्रार्थवर्णनक्रमः मतभेदेन भिद्यते । तथा हि – इतिशब्दस्य शब्दार्थविपर्यासकृतः काकाक्षिगोलन्यायेन उभाभ्यां सम्बन्धेन संज्ञासंज्ञिनोरुभयोरप्यर्थवाचित्वम् । ततश्च नवाशब्दार्थस्य संज्ञिनः (निषेधविकल्परूपार्थस्य) विभाषापदार्थः तत्पर्यायः (वा अन्यतरस्यामित्यादिः) संज्ञा इति सूत्रार्थः कैयट-दीक्षितयोर्मते पर्यवसितः।

नागेशमते अर्थपदार्थकत्वकृत् इतिकरणः न-वा-शब्दाभ्यां प्रत्येकं सम्बध्यते । तेन नवाशब्दार्थयोः संज्ञित्वं, विभाषाशब्दस्य च संज्ञात्वम् । तेन निषेधविकल्पयोरर्थयोः विभाषाशब्दः संज्ञा इति सूत्रार्थः सिध्यति ।

अत्र दीक्षितनागेशभट्टयोः मतभेदविचारद्वयं परिलक्ष्यते -

1. पदार्थविपर्यासकृतः इतिकरणस्य काकाक्षिन्यायेन नवाशब्दाभ्याम् उभाभ्यां सम्बन्धात् अर्थ एवेह संज्ञी संज्ञा च । तेन विभाषापर्यायाणां वादिशब्दानामपि निषेधविकल्पार्थकत्वम् इति दीक्षिताः । एकस्य संज्ञिनः अनेकसंज्ञाकरणस्य शास्त्रेऽदर्शनात् 'अनाकृतिः संज्ञा' इति वृद्धिसंज्ञासत्रस्थभाष्यविरोधाच्च इदं न युक्तमिति नागेभट्टाः ।

---

[1] अष्टा. १/१/६८

2. आकृतिपक्षे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्तते इति पक्षे इदं सूत्रम् इति दीक्षिताः । व्यक्तिपक्षे एव शास्त्रस्य सकलव्यक्तिविषयकता न जातिपक्षे इत्यत्र प्रमाणाभावात्, प्रत्युत न ब्राह्मणं हन्यात् इत्यादौ जातिपक्षे एव सर्वव्यक्तिविषयताया दृष्टत्वाच्च इदमप्ययुक्तमिति नागेशभट्टाः ।

दीक्षितमतम्

उभयत्रविभाषार्थमिदं सूत्रमारभ्यत इत्यंशे तु न कस्यचिद्विमतिः । कैयटोपाध्यायानां दीक्षितानां च आशयः समानः प्रतिभाति, प्रदीपस्थ एव विषयः दीक्षितैरऽप्यनूदितः । तत्रादौ शब्दकौस्तुभे आद्ये मतभेदस्य विषये –

सूत्रस्थः इतिशब्दः काकाक्षिगोलन्यायेन संज्ञिबोधकेन 'न वा' इत्यनेन संज्ञाबोधकेन 'विभाषा' इत्यनेन चांशेन सम्बध्यते । तस्य च इतेः पदार्थविपर्यासकृत्त्वात् शास्त्रे उत्सर्गतः शब्दपदार्थकस्य अर्थपदार्थकत्वमातनोति । ततश्च अत्र सूत्रे अर्थ एव संज्ञी संज्ञा च । एवञ्च निषेधविकल्पयोः विकल्पसंज्ञा स्यात् इत्यर्थः अस्मात् सूत्रान्निर्गलितः । संज्ञाकोटावपि अर्थस्यैव परिग्रहात् विकल्पसंज्ञा इत्यर्थो लब्धः । एवञ्च इह शास्त्रे यत्र यत्र विकल्पार्थकः शब्दः समुपलभ्यते तत्र सर्वत्रापि निषेधविकल्पौ तदर्थत्वेन ज्ञेयौ इत्यर्थः । न च निषेधविकल्पयोरर्थयोः अपदार्थतया (विकल्पशब्दार्थत्वाभावात्) अनन्वयप्रसङ्गः शङ्क्यः; एतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव विधिवाक्येषु विकल्पवाचिपदस्य 'वा' 'अन्यतरस्याम्' इत्यादेः लाक्षणिकत्वस्वीकारात् । द्वितीये च –

अत्राप्यंशे दीक्षिताः कैयटोक्तमेवार्थमन्ववादिषुः । आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्तते इति दर्शने इदं सूत्रमारभ्यते । यदा तु व्यक्तिपक्षमाश्रित्य प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवेन 'विभाषा श्वेः' इत्येतद्धियते, तदा क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन च प्रवृत्तिसम्भवान्नेदं सूत्रमारभणीयम् । तदुक्तं वार्तिककारैः – "अशिष्यो वा विदितत्वात्" इति । वस्तुतस्तु आकृतिपक्षेऽपि उभयत्रविभाषास्थलेषु (विधिप्रदेशेष्वेव) 'न वा श्वेः' इत्यादि पठित्वा इदं सूत्रं प्रत्याख्यातुं शक्यम् इत्ययं दीक्षितानामाशयः । निरूपितं चैतत् तैरेव अस्मिन् सूत्रे कौस्तुभे[1] ।

---

[1] श. कौ. पृ. सं. १८४

नागेशमतम्

प्रकृतसूत्रे च शेखरे[1] च नागेशभट्टाः प्रथमे –

लोके प्रयुज्यमानः इतिशब्दः अर्थपदार्थकस्य शब्दस्य शब्दपदार्थकत्वं करोति । तच्च 'गवित्ययमाह' इत्यादौ अनुकरणे स्पष्टम् । इह व्याकरणे तु 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति सूत्रेण शब्दस्य स्वं रूपम् (आनुपूर्वी) एव संज्ञी इति विशेषतः परिभाषणात् उत्सर्गतः शब्दपदार्थकस्य शब्दस्य अर्थपदार्थकत्वकृत् इतिकरणः । इतिशब्दस्य च अनुवादव्यतिरिक्तेषु वाक्येष्वेव पदार्थविपर्यासकृत्त्वं, न तु सर्वत्र । स चायमितिकरणः न-वाशब्दाभ्यां प्रत्येकं सम्बध्नाति । तेन नवाशब्दयोरर्थौ संज्ञिनौ, विभाषाशब्दश्च संज्ञा इति लब्धम् । शास्त्रे शब्दपदार्थकृत्त्वकृतः 'स्वं रूप'मिति सूत्रस्य प्रत्याख्यानपक्षे तु सूत्रे इतिशब्दः चिन्त्यप्रयोजन एव, अर्थे कार्यस्याबाधात् । नन्वस्तु शब्दयोरेव संज्ञित्वमिति चेन्न, एवं तर्हि 'विभाषा श्वेः' इत्यादिविधिप्रदेशेषु 'न वा' शब्दयोरेवादेशप्रसङ्गात् इत्याहुः । द्वैतीयीके च विचारे तत्रैव –

भाष्ये तु सर्वत्र विभाषापदेनैव सूत्रकृता व्यवहृतत्वाभावेन, एवं हि (सूत्रारम्भे) हृक्रोरन्यतरस्याम् इत्यादौ अनुपपत्तिराशङ्किता । ननु 'इति' शब्दं संज्ञाकोटावपि सम्बन्ध्य विभाषापदार्थः नवाशब्दार्थयोः संज्ञा इत्युच्यताम् । तथा सति हृक्रोरन्यतरस्याम् इत्यादावनुपपत्तिवारणात् इति चेन्न, एकस्यार्थस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्य 'अनाकृतिः संज्ञा' इति वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थभाष्येण[2] तिरस्कारात् । तथा हि तत्र वृद्धिशब्दः एकत्वात् संज्ञा, लाघवार्थत्वात् संज्ञाकरणस्य । एवञ्च अनेकस्यैका संज्ञा क्रियते, न त्वेकस्यानेका प्रयोजनाभावात् इत्यतः वृद्धिशब्दः संज्ञा, आदैचश्च संज्ञिनः इत्येवं संज्ञासंज्ञिविनिर्णयो जायते इत्युक्तम् । एवञ्च एतावता हृक्रोरन्यतरस्याम् इत्यादौ व्यवस्था न सिद्ध्यति । तदर्थं च लक्ष्यानुरोधेनैव क्वचिद्विधिमुखेन प्रवृत्तिः, क्वचिच्च निषेधमुखेनेत्येवम् उभयमुखेन प्रवृत्तिर्वाच्या । तथा च सत्यपि सूत्रारम्भे हृक्रोरन्यतरस्यामित्यादिसङ्ग्रहाय उभयमुखेन प्रवृत्तेर्वाच्यत्वे,

---

[1] लघु. शे. १४८

[2] महा. भा. वृद्धिरादैच् - ॥अनाकृतिः॥ अथवा अनाकृतिः संज्ञा, आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते । पृ. सं. १५८

विभाषापदघटितेऽपि लक्ष्यानुसारेणैव उभयत्रविभाषास्थलेषु उभयमुखेन प्रवृत्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् सूत्रारम्भो व्यर्थ इत्यभिप्रायेण भाष्यकारा जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि सूत्रं प्रत्याचख्युः ।

विमर्शः

- अत्रायं विमृष्टव्यः अंशः – **'अशिष्यो वा विदितत्वात्'** इति खल्वाह प्रत्याख्यानभाष्ये भगवान् भाष्यकारः । तत्रत्ये **'वा'** शब्दे निहितं किञ्चित् स्वारस्यम् । तथा च तत्सूत्रस्थभाष्यसरण्याः परिशीलनेन ततः प्राक् चर्चितानां विषयाणां च अवलोकनेन इदं संलक्ष्यते यत् सूत्रस्यास्य प्रत्याख्यानवार्ता इतः प्राक् सुतरामनुपक्रान्ता इति । पूर्वं कञ्चन विषयम् अंशतः प्रतिपाद्य तत्रार्थे वैकल्पिकत्वप्रदर्शनपुरःसरम् उपायान्तराविष्करणे हि युज्यते 'वा' शब्दप्रयोगः । तथैव च भाष्यकाराणामपि शैली परिदृष्टा इतरत्र[1] । एवञ्च अत्र सूत्रे तथाविधप्रत्याख्यानविचारस्य कस्यापि अनुपक्रान्तत्वात् "अशिष्यो वा विदितत्वात्" इत्यत्रत्यवाशब्दस्वारस्येन प्रत्याख्यानं पक्षे एव, न तु सर्वांशेन इत्येतत् स्पष्टं लभ्यते । किञ्च भाष्यकारैरपि तद्वार्तिकव्याख्यावसरे 'वा' शब्दं निवेश्य **"अशिष्यो <u>वा</u> पुनरयं योगः"** इत्येवं वाशब्दं निवेश्यैव अनुवादः कृतः । यद्येतत्सूत्रस्य सर्वथा प्रत्याख्याने एव भाष्यकृतस्तात्पर्यं स्यात् तर्हि स वाशब्दं हित्वैव अन्ववदिष्यत् – 'अशिष्यः पुनरयं योगः' इति । अतोऽपि हेतोः प्रत्याख्यानस्य पाक्षिकत्वं लभ्यते इत्येतत् सुस्फुटम् । एवञ्च वाशब्दोऽयं विकल्पे । तेन आकृतिपक्षे समुदाये सकृल्लक्षणं प्रवर्तते इति दर्शने उभयत्रविभाषार्थमिदं सूत्रं कर्तव्यमेव । व्यक्तिपक्षे तु पूर्वोक्तरीत्या लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदात् उभयमुखेन प्रवृत्त्यैव इष्टसिद्धेः सूत्रं न कर्तव्यमित्येव भाष्याशयः इति भाति ।
- किञ्च नागेशभट्टाः प्रकृतसूत्रे उद्योते[2] "परे तु" इत्युपक्रम्य स्वाशयं विशदीचक्रुः । तस्यायमर्थः -जातिपक्षे सूत्रमारम्भणीयं, न व्यक्तिपक्षे इति कैयटदीक्षिताद्यभिहिते मते न तेषां सम्मतिरस्ति । आश्रीयमाणेऽपि जातिपक्षे सूत्रस्य जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयकत्वस्य वक्तुम् अशक्यत्वात्, जातिपक्षे यत्किञ्चिद्व्यक्तिविषयकताया 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इत्यादिभाष्योदाहरणविरोधेन वक्तुमशक्यत्वाच्च,

---

[1] महा. भा. वृद्धिरादैच् पृ. सं. १५९ । <u>अनाकृतिः</u> संज्ञा इत्येकं समाधिमुपवर्ण्य उपायान्तरमुपक्रमितुं तस्य वैकल्पिकत्वद्योतनाय चाह – <u>लिङ्गेन वा</u> इति ।

[2] उद्योतः पृ. सं. ३८०

सूत्रमारभ्यापि क्वचिद्विधिमुखेन क्वन्निषेधमुखेन इत्येवमुभयमुखेन प्रवृत्तेरवश्यवक्तव्यतापत्त्या, व्यक्तिपक्षेऽपि तादृशोभयमुखेन प्रवृत्तेस्तुल्यत्वात्, व्यक्तिपक्षे च सूत्रस्याप्यनारम्भणीयत्वेन लाघवाच्च तदेव युक्तमिति तेषामाशयः उन्नेतुं शक्यः । इत्थञ्च व्यक्तिपक्ष एव आश्रीयते, तत्पक्षे च सूत्रारम्भे अनारम्भे वा न किञ्चित् फलमिति सूत्रं नारम्भणीयमिति च नागेशाशयः फलितः । किन्तु अत्र अवधेयाः अमी अंशाः –

❖ 'न वेति विभाषा' इति सूत्रमारभमाणस्य भगवतः पाणिनेरपि हृदयमवबोद्धुमस्माभिः यतनीयम् । यस्य पक्षस्य (व्यक्तिपक्षस्य) आश्रयणेन सूत्रारम्भ एव व्यर्थतामियात्, तमेव पक्षमाश्रित्य सूत्रकारः सूत्रमारभते किम्? अतः सति सूत्रे सूत्रकृन्मतेऽप्युपपत्तिरवश्यं प्रदर्शनीया, व्यवस्था च विधेया । अतः जातिपक्षे आश्रिते सूत्रस्य सार्थक्यं, व्यक्तिपक्षे च अनारभ्यत्वमिति पूर्वाचार्योक्तमेव युक्तियुक्तं प्रतिभासते ।

❖ अपि च यदपि तैः '**नाद्यः**' इत्येवं जातिपक्षे तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयकत्वं न सम्भवति, नपदघटितवाक्यस्य तद्विषयताया वक्तुमशक्यत्वादित्युक्तम्, तत्रेदं चिन्त्यते – नपदघटितवाक्येन बोध्यते योऽर्थः (न भवति इत्येवंरूपः) , न तावन्मात्रबोधनेन सूत्रव्यापारः समाप्तः । यस्मिंश्च सति जातिपक्षे तज्जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयकता अपलपितुं शक्येत। नपदघटितवाक्येन च सूत्रस्य एक एव अंशो बोधितः केवलम् । तेन वाक्येन लिङ्गजातौ निषेधप्राप्तियोग्येषु कित्सु तद्बोधनेन (असम्भवादेव च नपदघटितवाक्यार्थः पित्सु न प्रवर्तते) किदकिद्रूपायां सर्वस्यामपि लिङ्गजातौ ऐकरूप्यं प्रापितायां सत्यां परस्तात् वापदघटितवाक्येन बोध्यते योऽर्थः (भवति न भवति इत्येवंरूपः) तस्य लिङ्गजात्याश्रयसकलव्यक्तिषु प्रवृत्त्या विकल्पसिद्धिः इत्येतावत्पर्यन्तं सूत्रस्य व्यापारः। वापदघटितवाक्यार्थबोधनोत्तरमेव च सूत्रस्य व्यापारोऽवसितः । सूत्रे च 'न वा' शब्दार्थौ द्वावपि सम्भूयैव हि विभाषाशब्दस्य संज्ञिनौ भवतः । नत्वेकतरमात्रं, न वा पृथक् । अतः एकतरांशप्रवृत्तिवेलायां जातिपक्षे सूत्रस्य सकलव्यक्तिविषयकता नास्ति इति कथनं न सर्वथा युक्तिसहम् इति प्रतिभाति ।

➢ किञ्च एकस्यार्थस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरणस्य 'अनाकृतिः संज्ञा' इति वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थभाष्येण तिरस्कारात् विभाषापदार्थः संज्ञा इति वा अर्थाक्षिप्तशब्दमात्रं संज्ञेति वा अयुक्तमिति यदुक्तं तत्र विमृश्यते –

'अनाकृतिः संज्ञा' इति वृद्धिसूत्रस्थभाष्यप्रसङ्गस्य प्रकृतसूत्रस्थप्रसङ्गस्य च विद्यते वैषम्यम् । तथा हि संज्ञासूत्रेषु प्रायः सर्वत्र (अदेङ् गुणः, क्तक्तवतू निष्ठा इत्यादौ) संज्ञिनः प्रथमं निर्देशेन, संज्ञायाश्च तदुत्तरं निर्देशेन, संज्ञ्यनुवादेन संज्ञा विधीयते इत्यवबोधात्, वृद्धिसंज्ञासूत्रस्य च अतथात्वात् कः संज्ञी? का च संज्ञा? इति संशये समुपस्थिते आद्यः समाधिरुक्तः आचार्याचारादिति । ततः इदं समाधानमुक्तम् - "अनाकृतिः" इति । "अथवा अनाकृतिः संज्ञा, आकृतिमन्तः संज्ञिनः । लोकेऽपि हि आकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते[1]" इति हि तत्र भाष्यम् । तेनायमर्थो लभ्यते इति कैयटः – *"वृद्धिशब्दः एकत्वात् संज्ञा, आदैचां बहुत्वात् संज्ञित्वम् । लाघवार्थं संज्ञाकरणम् । यथा 'सर्वादीनि सर्वनामानि' इत्यनेकस्यैका संज्ञा क्रियते । न त्वेकस्यानेका प्रयोजनाभावात् ।[2]"* इति । एवञ्च प्रयोजनाभावे एकस्य अनेकाः संज्ञाः न क्रियन्ते, लाघवार्थत्वात् संज्ञाकरणस्य । अतः न आदैचः संज्ञा । सति तु प्रयोजने कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञाः एकस्यैव तव्यादेः क्रियन्त एव इत्येव भाष्यतात्पर्यम् । प्रकृते च वा अन्यतरस्याम् इत्यादेरपि निषेधविकल्पार्थबोधकत्वे अस्त्येव प्रयोजनं हृक्रोरन्यतरस्याम् इत्यादौ उभयत्रविभाषास्थले व्यवस्थाविधानरूपम्।

अपि च आदैज्रूपमर्थं (संज्ञिनं) बुबोधयिषुः वृद्धिरित्येकयैव संज्ञया सूत्रकारः सर्वत्रापि व्यवजहार, न तु तत्समानार्थकैः समृद्धि-अभिवृद्ध्यादिभिरपि शब्दैस्तान्निर्दिदेश क्वापि । इह तु विभाषास्थले विकल्परूपमेकमेवार्थं प्रत्यायायितुकामः सः 'विभाषा' 'वा' 'अन्यतरस्याम्' इत्यादिभिः बहुभिः शब्दैः विकल्पं व्यपदिदेश, यत्र सर्वत्रापि निषेधविकल्परूपौ अर्थौ संज्ञित्वेन इष्टौ इत्यपि व्यत्यासः ज्ञेयः।

किञ्च लाघवेन सर्वत्र सूत्रे 'वा' इत्येव वक्तव्ये गुरुभूततन्निर्देशानामर्थैक्ये शब्दकृतगौरवानादरज्ञापकत्वेन (पर्यायपदेषु गौरवलाघवविचारो नास्ति इति) एकस्यानेकसंज्ञाकरणेऽपि फलैक्याभावात् समानफलकानेकसंज्ञाकरणमेव प्रकृते नास्ति, यस्मिन् सति पूर्वोक्तभाष्येण सह विरोधः आपत्तित्वेन दातुं शक्येत । तस्माद् इतिशब्दस्य संज्ञासंज्ञिभ्यामुभाभ्यामपि सम्बन्धेन उभयत्राप्यर्थस्य परिग्रहात् नवाशब्दार्थं संज्ञिनमुद्दिश्य विभाषाशब्दार्थः (विकल्पः) संज्ञात्वेन विधीयते इति, फलिततया

---

[1] महा. भा. वृद्धिरादैच् (१/१/१) पृ. सं. १५८

[2] प्रदीपः वृद्धिरादैच् पृ. सं. १५८

अर्थाक्षिप्तशब्दमात्रं संज्ञा इति च कैयटप्रदर्शितया दीक्षितानुसृतया च रीत्या सूत्रस्यास्य व्याख्यानमेव युक्तमिति प्रतिभाति ।

- अपि च कैयटदीक्षिताद्यादृतेन मतेन इतिशब्दस्योभयत्रान्वये क्रियमाणे (अर्थाक्षिप्तशब्दमात्रं संज्ञा इति स्वीकारे) विकल्पार्थकपदघटितेषु सर्वेष्वपि सूत्रेषु सूत्रस्य समन्वयो जायते, सर्वेषां वा, विभाषा, अन्यतरस्याम् इत्यादेः संज्ञित्वेन सङ्ग्रहात् महल्लाघवं, सूत्रकृन्मतेऽप्युपपत्तिः सन्दर्शिता, सूत्रस्य च बह्वर्थसङ्ग्राहकतया विश्वतोमुखत्वं च साधितमिति महदौचित्यं च ।
- यत्तु स्वग्रन्थे नागेशभट्टैरुच्यते *"स्वं रूपमित्यस्य प्रत्याख्याने तु इतिशब्दो व्यर्थ एव, अर्थे कार्यस्याबाधात्"* इति, तन्न युक्तं प्रतिभाति। यतः प्रत्याख्यानं तत्रैव क्रियते यत्र तद्वचनप्रतिपाद्योऽर्थः प्रकारान्तेण संसिध्येत् । एवं च प्रकृते 'स्वं रूप'मिति सूत्रेण प्रतिपाद्यस्य शब्दसंज्ञात्वरूपस्यार्थस्य स्वतः सिद्धत्वादेव सूत्रेण अपूर्ववचनरूपेण तस्यार्थस्य वक्तव्यावश्यकता नास्तीत्याशयेन भाष्यकृता तत् प्रत्याख्यातं (राजश्वशुराद्यत् इत्यादौ तच्छब्दादुपस्थितस्य लौकिकस्य अर्थस्य बाधेऽपि तज्जन्यशाब्दबोधे प्रकारीभूय भासमानत्वेन उपस्थितस्य शब्दस्वरूपस्य त्यागे मानाभावेन शब्दसंज्ञात्वं विनैव सूत्रं सिद्धमिति हेतोः प्रत्याख्यातं) , न तु तत्प्रत्याख्यानेन सर्वत्र अर्थसंज्ञात्वमनुज्ञातुम् । एवञ्च स्वं रूपमिति सूत्रसत्त्वे तत्प्रत्याख्याने च शब्दस्यैव संज्ञात्वं, न अर्थस्य । सूत्राभावेऽपि शब्दशास्त्रे शब्दस्यैव प्राधान्यात् प्रदेशेषु विशेषणतया उपस्थितस्य च तस्य त्यागे मानाभावाच्च सूत्रं प्रत्याख्यातम् । न तावता शेखरकारोक्तरीत्या अर्थे कार्यं प्रवर्तते इति लभ्यते । एवं हि सति सूत्रसत्त्वे शब्दस्य संज्ञात्वं, सूत्राभावे च बाधकस्य तस्याभावात् अर्थस्यैव संज्ञात्वम् इत्येवम् आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदः आपतेत् । किञ्च नागेशभट्टैरपि स्वयं स्वग्रन्थे स्वं रूपमिति सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारः इत्थमेवावादि । अतः तदनुसारेणापि तदीयः पूर्वोक्तः ग्रन्थः (स्वं रूपमित्यस्य प्रत्याख्याने इतिशब्दो व्यर्थः इति) विरुध्यत एव ।

इत्थं च अर्थाक्षिप्तशब्दमात्रसंज्ञात्वाश्रयणात् सूत्रेणैव 'वा' 'अन्यतरस्याम्' इत्यादेरपि सङ्ग्रहसम्भवेन लघुभूतत्वेन भाष्याविरुद्धत्वेन च कैयटदीक्षिताद्युक्तः पन्थाः एव अत्र साधीयान् इति प्रतिभाति ।